

УДК 780.641.071.2.071.5 (477.54)

DOI 10.34064/khnum1-5412

Коновал К. К.

ORCID 0000 0001 7945 3843

Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського,
61003, майдан Конституції, 11/13, м. Харків, Україна

Флейтове мистецтво в Харкові: виконавські та педагогічні традиції

АНОТАЦІЯ ■ Коновал К. К. Флейтове мистецтво в Харкові: виконавські та педагогічні традиції. Стаття присвячена дослідженню флейтового мистецтва Харкова в аспекті єдності та взаємодії виконавських і педагогічних традицій. Традиції флейтової музики в Харкові тісно пов'язані з традиціями європейського музичного мистецтва, проте мають і свою самобутність, яка зумовлена не тільки музичними, але й історичними, національно-культурними, людськими чинниками. Особливості Харкова, як міста на військовому кордоні, відбилися на виконавській (жанри, репертуар, виконавська стилістика) та педагогічній специфіці флейтової музики. Наймайстерніші виконавці на флейті в Харкові були, як правило, провідними викладачами та знаними просвітниками. Подальший розвиток флейтової музики на Харківщині аж до наших днів помітно збагатив традиції європейської музичної культури з її різноманітним репертуаром в усіх жанрах та стилях, проте регіональна специфіка залишається цілком впізнаваним стрижнем. ■ **Ключові слова:** *флейта, флейтове мистецтво, Харків; виконавська традиція, педагогічна традиція.*

АННОТАЦИЯ ■ Коновал К. К. Флейтовое искусство в Харькове: исполнительские и педагогические традиции. Статья посвящена исследованию флейтового искусства Харькова в аспекте единства и взаимодействия исполнительских и педагогических традиций. Традиции флейтовой музыки в Харькове тесно связаны с традициями европейского музыкального искусства, однако имеют и свою самобытность, которая обусловлена

не только музыкальными, но и историческими, национально-культурными, человеческими факторами. Особенности Харькова, как города на военном рубеже, отразились на исполнительской (жанры, репертуар, исполнительская стилистика) и педагогической специфике флейтовой музыки. Искусные исполнители на флейте в Харькове были, как правило, ведущими преподавателями и известными просветителями. Дальнейшее развитие флейтовой музыки на Харьковщине до наших дней заметно обогатило традиции европейской музыкальной культуры с её разнообразным репертуаром во всех жанрах и стилях, однако региональная специфика остаётся вполне узнаваемой. ■ **Ключевые слова:** *флейта, флейтовое искусство, Харьков, исполнительская традиция, педагогическая традиция.*

ABSTRACT ■ Konoval K. K. The flute art in Kharkiv: the performing and pedagogical traditions.

■ **Logical reason for research.** The flute art has its own history of development, which is marked by different traditions – the performing, composing, and pedagogical. The mentioned traditions outline the ways of the development of the flute art of the present and the future; they have a certain originality of geographical and cultural orientation. Today, the flute art is the subject of the audience demand, the performing and composing creativity, and has a solid repertoire in various styles and genres of both translations and original compositions in many instrumental compounds, ranging from solo to various ensembles and orchestras. This situation in music practice requires the theoretical understanding and generalization, including those in the projection of national and cultural traditions of different countries and regions. However, we can state that, at the moment, music science addresses the performance on the flute not systematically, mostly in a methodological direction. The Ukrainian flute art is closely related to the traditions of the flute music of Western European and Eastern European music art, but it also has its originality, which exists owing not only to musical (intonation, genre, and repertoire), but also to the historical, national-cultural or human reasons. Kharkiv, as one of the historical and cultural centres of Ukraine, has a rich musical history, and traditions of the flute art are its important component.

Innovation. The presented article is devoted to the research of the Kharkiv flute art in the aspect of unity and interaction of the performing and pedagogical

traditions. This aspect combines a number of historical, theoretical, and practical questions, and allows finding their answers related to the demands of both music science and music practice. We are talking about a number of aspects of the study of the flute art in the aspect of music regionalism, from organology and common European traditions of the flute art to the peculiar features of its development in Kharkiv in all the directions – the composing, performing, and pedagogical.

Objectives. The purpose of the study is to identify the specifics of the performing and pedagogical traditions of the flute art in Kharkiv in the aspects of the continuity from European musical art and the identity of the Ukrainian, in particular, Kharkiv flute school.

Methods. The main methods of the presented research are the historical one and the systematic one. The first one is related to the historical factors of the development of the flute art both in the European and Ukrainian historical cultural and artistic context. The second one allows one to represent the performing and pedagogical traditions associated with the flute art in their legacy and cultural and regional specification.

Results and Discussion. Kharkiv is one of the most important historical and cultural centres of Ukraine. Its military purpose determined the nature of music playing (the regimental music of the Kharkiv Cossack Regiment), its instruments (primarily the wind instruments) and the genre direction. The relevant performing and pedagogical traditions of the Kharkiv musical culture are still marked today by the significant influence of the Kharkiv Wind Instruments School, known both in Ukraine and abroad. The flute art is an important and illustrative part of this historical process.

The regimental music influenced the development of music education and training of musicians in Kharkiv – the opened schools for teaching children also had a “military profile” (from the nature of the student recruitment to instrumentation and repertoire). In the 18th-19th centuries the flute was spreading in the general education system in Ukraine. Many Ukrainian art and culture figures started their musical training with the flute and perfectly mastered the instrument; the spread of the flute in the musical life of the 18th century is mentioned in the writings by M. Zagaykevych, O. Schreyer-Tkachenko, I. Pyaskovsky and others. The musical activity of the national enlightener G. Skovoroda can be considered essential in this sense; the flute was his companion in many years of his legendary travels about Ukraine.

The subsequent opening of schools and vocal-instrumental classes at Kharkiv College demonstrated the expansion of the character of the performing and pedagogical foundations of the flute art in Kharkiv, connected not only with military music, but also with the development of noble-house culture and theatrical and amateur practice. Flute performers were one of the first orders to European teachers. The flute was a part of practically all the variants of ensembles and orchestras of Kharkiv and Slobidska Ukraine. This stimulated the development of performing skills, music pedagogy, composing creativity. It is important that the most skilled flute performers in Kharkiv were, as a rule, the leading teachers and educators. In addition, the Kharkiv wind instruments performance and pedagogy were characterized by such a quality as multi-instrumentalism. At different times, the flute art in Kharkiv (both the performing one and the pedagogical one) was glorified by such artists as I. Vitkovsky, I. Lozynsky, K. Kestner, E. Prill, F. Kuchera, A. Boroznin, E. Krychevsky, G. Heck, D. Rykov, F. Prokhachev. Representing various national schools, they ensured the multicultural development of the Kharkiv flute art. In the 20th-21st centuries the activity of the teachers and students of Kharkiv National University of Arts named after I. P. Kotlyarevsky who were putting their forces into the creation of the local ensembles and orchestras played a decisive role in the development of the flute art in Kharkiv.

Conclusions. The “genetic memory” of Kharkiv’s history as a city-military frontier was reflected in the performing and pedagogical traditions of wind instruments music, in particular, the flute art, in its performing (genres, repertoire, and performing stylistic) and pedagogical specificity. The further development of the flute music in the Kharkiv region has enriched these traditions of European music with its diverse repertoire in all genres and styles, but the Kharkiv specificity remains its recognizable core. The summarized results of the presented article indicate that the selected aspect of the study, related to the characteristic of the performing and pedagogical traditions of the flute art in Kharkiv through the prisms of continuity and interaction, is the link that integrates the theoretical and practical directions of studying the art of the flute playing into the whole complex of knowledge, that helps to understand the universal and specific in the processes of the development of the flute art in different aspects – the historical, cultural-regional, and artistic, etc. ■ **Key words:** *flute, flute art, Kharkiv, performing tradition, pedagogical tradition.*

Огляд літератури. Огляд бібліографії з питань духової музики в Харкові показав, що дослідження, присвячені власне флейтовому мистецтву Харківщини, практично відсутні¹. Проте є певна кількість джерел та наукових праць з історії виконавства на духових інструментах Харкова – від витоків до сьогодення, у більшій частині яких можна зустріти різною мірою розгорнуту інформацію і про історію флейтового виконавства та педагогіки. З архівних, епістолярних матеріалів, мемуарів, офіційних звітів, газетної публіцистики, критичних та наукових статей XVIII – початку XX століття постають оркестрова практика Харківщини в контексті історії Харкова, діяльність музично-освітніх закладів та розвиток професійної музичної освіти, постаті видатних виконавців і педагогів. Авторами подібних публікацій були не тільки музиканти, але й історики, видатні особистості науково-просвітницької спільноти Харкова, України та Російської імперії загалом. Цікавим інформаційним напрямом у вивченні питань духового мистецтва Харківщини є історія військово-оркестрового мистецтва, що зумовлене військовим походженням міста та відповідним характером всіх сторін його життя. Щодо досліджень історії професійного музичного мистецтва Харкова, слід відзначити праці О. Кононової (1992), В. Московкіна, О. Щелкановцевої та інших, присвячені різним аспектам історії музичної культури Харківщини. Важливими науковими джерелами XX століття є праці з історії виконавства на духових інструментах В. Апатського (2010), О. Баранцева (1973), В. Богданова (2000), В. Качмарчика (2008), Р. Малиновської (2009), О. Овчара (2017), А. Розенберга (1980), Ю. Усова (1986), А. Черних (1989) та інших авторів. Треба окремо відзначити дослідження І. Якустіді (1992), який в ювілейному збірнику, присвяченому 75-річчю Харківського інституту мистецтв, а також оновлену інформацію з цього питання у працях, присвячених 90-річчю (2007) та 95-річчю (2012) утворення ХНУМ імені І. П. Котляревського.

Таким чином, огляд історіографічних джерел та сучасних наукових досліджень історії виконавства на духових інструментах Харкова де-

---

¹ Треба відзначити статтю львівського дослідника А. Карпяка (2014), присвячену постаті флейтиста Федора Прохачова, що працював як у Львові, так і у Харкові.

монструє відсутність спеціальних, тим більше – комплексних робіт з питань флейтового мистецтва, що обумовлює актуальність обраної теми.

Мета представлено дослідження – виявити специфіку виконавських та педагогічних традицій флейтового мистецтва в Харкові в аспектах спадкоємності від європейського музичного мистецтва та самобутності української, зокрема, харківської флейтової школи.

Основними **методами** представлено дослідження є історичний та системний. Перший пов'язаний з історичними факторами розвитку флейтового мистецтва як в європейському, так і в українському історичному культурно-мистецькому контексті. Другий дозволяє представити виконавські та педагогічні традиції, пов'язані з флейтовим мистецтвом, в їхній спадкоємності та культурно-регіональній специфіці.

Виклад основного матеріалу. Флейтове мистецтво завжди було і є об'єктом серйозного слухацького попиту, виконавської та композиторської творчості, має солідний репертуар у різних стилях та жанрах, як перекладень, так і оригінальних творів у багатьох інструментальних складах – від виконавства solo до різноманітних ансамблів та оркестрів. Така ситуація в музичній практиці потребує теоретичного осмислення та узагальнення, зокрема, з урахуванням національно-культурних традицій різних країн та регіонів. Проте, ми можемо констатувати, що на даний момент музична наука звертається до виконавства на флейті не системно, здебільшого, в методологічному контексті. Представлена стаття присвячена дослідженню флейтового мистецтва Харкова в аспекті єдності та взаємодії виконавських та педагогічних традицій. Цей аспект поєднує ряд історичних, теоретичних і практичних питань, а також дозволяє знайти на них відповіді, пов'язані із запитамися як музичної науки, так і музичної практики. Мова йде про комплексне вивчення флейтового мистецтва в аспекті музичної регіоналістики, від органології та загальноєвропейських традицій флейтового мистецтва до особливостей його розвитку в Харкові на всіх його напрямках.

Флейтове мистецтво має свою історію розвитку, яка позначена існуванням різних традицій – виконавських, композиторських, педагогічних. Названі традиції окреслюють шляхи розвитку флейтового мистецтва сьогодення та майбутнього, вони мають певну самобутність гео-

графічно-культурного характеру. Українське флейтове мистецтво тісно пов'язане з традиціями флейтової музики західноєвропейського та східноєвропейського музичного мистецтва, проте, позначене і власними особливостями, які зумовлені не тільки музичними (інтонаційними, жанровими, репертуарними), але й історичними, національно-культурними, людськими чинниками. Харків має свою багату музичну історію, і традиції флейтового мистецтва – її важлива складова.

Харків – один із найважливіших історико-культурних центрів України. Його військове призначення обумовило й характер музикування (зокрема, полкова музика Харківського козацького полку), його інструментарій (перш за все, духові інструменти) та жанровий напрям. Відповідні виконавські та педагогічні традиції харківської музичної культури й сьогодні позначені значним впливом харківської духової школи, відомої в Україні та за її межами. Флейтове мистецтво складає суттєву частину цього історичного процесу. Полкова музика впливала на розвиток музичного навчання й підготовки музикантів у Харкові – навіть тодішні школи мали «військовий профіль» (від особливостей набору учнів – до інструментарію та репертуару). У XVIII–XIX ст. флейта поширюється в системі загальної освіти в Україні. Багато українських діячів мистецтва та культури розпочинали своє музичне навчання саме з флейти й чудово володіли інструментом; про поширення флейти в музичному побуті XVIII ст. згадують у своїх працях М. Загайкевич, О. Шреєр-Ткаченко, І. Пясковський та ін. Визначальною в цьому сенсі є музична діяльність народного просвітника Г. Сковороди; флейта була його супутницею в багаторічних мандрівках Україною. В подальшому відкриття шкіл та вокально-інструментальних класів при Харківському колегіумі демонструвало розширення характеру виконавських та педагогічних засад флейтового мистецтва в Харкові, пов'язане не тільки з військовою музикою, але й розвитком дворянсько-садибної культури та театральною й музичною аматорською практикою. Виконавці на флейті були одним з перших замовлень щодо вчителів-європейців.

Військове призначення міста обумовило спільний характер музикування, насамперед, це були військові ансамблі та оркестри з відповідним інструментальним складом, основу якого представляли духові інструменти, та репертуаром. Флейта входила до складу всіх

варіантів ансамблів та оркестрів Харкові та всієї Слобідської України. Цікавим є факт, що на Слобідській Україні більш поширеним був один з типових складів ансамблів інструментальної музики. За визначенням В. Богданова, це ансамбль народних інструментів з додаванням духових інструментів. Окрім того, існували такі склади як ансамблі духових інструментів або духові оркестри та мішані оркестри, що іноді сягали обсягів симфонічного оркестру (Богданов, 2000). Цікавим, на нашу думку, є факт існування духового оркестру – ансамбль з 2-х флейт, 2-х кларнетів, 2-х фаготів та 2-х валторн, іноді ще й дубльований. В. Богданов вказує, що для такого оркестру робилися численні перекладення популярної оперної й оркестрової музики, зокрема, танців та обробок народних пісень.

Важливо, що наймайстерніші виконавці на флейті у Харкові були, як правило, провідними викладачами та просвітниками. Крім того, для харківського духового виконавства та педагогіки була притаманна така якість, як мультиінструменталізм. У різні часи флейтове мистецтво Харкова (як виконавське, так і педагогічне) прославили такі митці, як І. Вітковський, І. Лозинський, К. Кестнер, Е. Прілл, Ф. Кучера, А. Борознін, Е. Кричевський, Г. Гек, Д. Риков, Ф. Прохачов. Представники різних національних шкіл, вони забезпечили мультикультурний розвиток флейтового мистецтва Харкова. У ХХ–ХХІ століттях визначальну роль у розвитку флейтового мистецтва Харківщини відіграє діяльність викладачів та студентів Харківського національного університету мистецтв імені І. П. Котляревського, силами яких, зокрема, створювалися місцеві ансамблі та оркестри.

Крім того, музиканти – виконавці на духових інструментах – не обмежуються концертною практикою, а звертаються до музикознавчого усвідомлення тих виконавських і педагогічних питань, які пов'язані з комплексом історичних закономірностей, що вимагають наукового розуміння і оцінки. Такі імена, як В. Апатський, В. Богданов, В. Качмарчик, Г. Абаджян, О. Овчар достойно презентують духове мистецтво в українському музикознавстві як серйозну базу, на основі якої можуть виникати численні напрями подальших досліджень.

«Генетична пам'ять» історії Харкова як міста – військового рубежу суттєво відбилася на виконавських та педагогічних традиціях ду-

хової музики, зокрема, флейтовому мистецтві, на його виконавській (жанри, репертуар, виконавська стилістика) та педагогічній специфіці. Подальший розвиток флейтової музики на Харківщині (аж до наших днів) збагатив традиції європейської музики з її багатим репертуаром в усіх жанрах та стилях, проте харківська специфіка залишається впізнаваним її стрижнем. Зокрема, мова йде про перевагу ансамблевого та оркестрового музикування над сольним, що зумовлено історично перевагою військової (полкової) музики з часів заснування Харкова як фортеці. Ще однією важливою традицією флейтового мистецтва Харкова є педагогічна, позначена, зокрема, специфікою мультиінструменталізму (викладачі як виконавці володіли зазвичай кількома інструментами, й не тільки духовими), а також діяльним універсалізмом – провідні виконавці були і провідними педагогами, і просвітителями на ниві розвитку музичного мистецтва й культури Харкова.

Висновки. Основні тези представленої статті свідчать про те, що обраний аспект дослідження, пов'язаний з характеристикою виконавських та педагогічних традицій флейтового мистецтва в Харкові крізь призму спадкоємності та взаємодії, є важливим та показовим. Він став тією ланкою, яка інтегрує теоретичний та практичний напрями вивчення мистецтва гри на флейті в єдиний комплекс знань, що допомагає розумінню універсального та специфічного у процесах розвитку флейтового мистецтва в різних ракурсах – історичному, культурно-регіональному, мистецькому тощо. Результати подібних досліджень окреслюють поточні науково-теоретичні та науково-методологічні завдання для дослідників, виконавців, композиторів та педагогів, чия творчість пов'язана з мистецтвом гри на флейті. У перерахованих напрямках вбачаються й подальші шляхи досліджень флейтового мистецтва за різних культурно-історичних та географічних умов.

ЛІТЕРАТУРА

- Апатский, В. (2010) *История духового музыкально-исполнительского искусства*. Киев : Задруга, 320.
- Баранцев, А. (1973) *Обучение игре на духовых инструментах в России конца XVIII – начала XX вв.* (Автореф. дис. ... канд. искусствоведения). Ленинград : Ленинградская консерватория, 18.

- Богданов, В. О. (2000) *Історія духового музичного мистецтва України (від найдавніших часів до початку ХХ ст.)*. Харків : Основа, 342.
- Богданов, В. О. (2012) Кафедра оркестрових духових інструментів і оперно-симфонічного диригування. *Зоряний час : Нариси до 95-річчя утворення ХНУМ імені І. П. Котляревського*. Харків : Видавництво ТОВ «С. А. М.», 58–69.
- Веркіна, Т. (2007) *Pro Domo Mea: Нариси. До 90-річчя з дня заснування Харківського державного університету мистецтв імені І. П. Котляревського*. Харків : Харківський держ. ун-т мистецтв імені І. П. Котляревського, 336.
- Карп'як, А. (2014) Професійні таємниці флейтиста Федора Прохачова. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*, 14, 21–27.
- Карп'як, А. (2012) Світоглядні орієнтири сучасного флейтиста. *Вісник Львівського університету. Серія : Мистецтвознавство*, 11, 84–92.
- Качмарчик, В. (2008) *Немецкое флейтовое искусство XVII–XIX вв.* Донецк : Юго-Восток, 311.
- Кононова, Е. (1992) Из истории Харьковского института искусств. *Харьковский институт искусств им. И. П. Котляревского 1917–1992*. Харьков, 18-40.
- Малиновська, Р. (2009) Рогові оркестри Росії та України. *Науковий вісник : зб. наук. праць*. Київ : НМАУ ім. П. І. Чайковського, 83, 89–100.
- Московкин, В. М. К истории харьковского музыкального образования. Опыт систематического исследования (1910–1940 гг.) Retrieved from <http://www.dspace.bsu.edu.ru/handle/123456789/14446>.
- Овчар, О. П. (2017) *Духове виконавство у Харкові XVIII – початку ХХ століття: етапи еволюції* (автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства). Харків : Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського, 16.
- Розенберг, А. А. (1980) Духовые инструменты и некоторые особенности их использования в отечественной исполнительской практике XVIII в. *Вопросы оркестровки : сб. трудов*. Москва, 47, 7.
- Усов, Ю. (1986) *История отечественного исполнительства на духовых инструментах*. Москва : Музыка, 190.
- Черных, А. (1989) *Советское духовое инструментальное искусство* : справочник. Москва : Сов. композитор, 320.

Щелкановцева, Е. М. Из истории харьковских струнных классов. Retrieved from <http://elmichsch.narod.ru/Razd3/PraNign34.html>.

Якустиди, И. (1992) Кафедра духовых и ударных инструментов *Харьковский институт искусств им. И. П. Котляревского 1917–1992*. Харьков. 182–197.

REFERENCES

- Apatskiy, V. (2010) *Istoriya dukhovogo muzykalno-ispolnitelskogo iskusstva [History of wind musical performing art]*. Kiev : Zadruga, 320 [in Russian].
- Barantsev, A. (1973) *Obuchenie igre na dukhovyykh instrumentakh v Rossii kontsa XVIII – nachala XX vv. [Learning to play wind instruments in Russia at the end of the 17th – the beginning of the 20th centuries]*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Leningrad: Leningrad Conservatory, 18 [in Russian].
- Bohdanov, V. O. (2000) *Istoriia dukhovoho muzychnoho mystetstva Ukrainy (vid naidavnishykh chasiv do pochatku XX st.) [History of Ukrainian Wind Music (From Ancient Times to the Beginning of the 20th Century)]*. Kharkiv : Osnova, 342 [in Ukrainian].
- Bohdanov, V. O. (2012) Kafedra orkestryvnykh dukhovnykh instrumentiv i operno-symfonichnoho dyryhuvannia [Department of orchestral wind instruments and opera-symphonic conducting]. *Star Time: Essays on the 95th Anniversary of the I. P. Kotlyarevsky KNUM*. Kharkiv : Vydavnytstvo TOV «S. A. M.», 58–69 [in Ukrainian].
- Vierkina, T. (2007) *Pro Domo Mea: Narysy. Do 90-richchia z dnia zasnuvannia Kharkivskoho derzhavnoho universytetu mystetstv imeni I. P. Kotliarevskoho [Pro Domo Mea: Essays. To the 90th Anniversary of the Founding of I. P. Kotlyarevsky Kharkiv State University of Arts]*. Kharkiv : I. P. Kotlyarevsky Kharkiv State University of Arts, 336 [in Ukrainian].
- Karpiak, A. (2014) Profesiini taiemnytsi fleistyta Fedora Prokhachova [The professional secrets of the flutist Fyodor Prokhachov]. *Ukrainian Art Studies: materials, research, reviews*, 14, 21–27 [in Ukrainian].
- Karpiak, A. (2012) Svitohliadni oriientyry suchasnoho fleistyta [The outlook of modern flutist]. *Bulletin of the University of Lviv. Series: Art Studies*, 11, 84–92 [in Ukrainian].
- Kachmarchik, V. (2008) Nemetskoe fleytovoe iskusstvo XVII–XIX vv. [German flute art of the 17th–19th centuries]. Donetsk : Yugo-Vostok, 311 [in Russian].

- Kononova, Ye. (1992) Iz istorii Kharkovskogo instituta iskusstv [From the history of the Kharkov Institute of Arts]. *I. P. Kotlyarevsky Kharkov Institute of Arts 1917–1992*. Kharkov, 18–40 [in Russian].
- Malynovska, R. (2009) Rohovi orkestry Rosii ta Ukrainy [Horn Orchestras of Russia and Ukraine]. *Scientific Bulletin: Collection of scientific works*. Kyiv : National Music Academy of Ukraine named after P. I. Chaikovsky, 83, 89–100 [in Ukrainian].
- Moskovkin, V. M. K istorii kharkovskogo muzykalnogo obrazovaniya. Opyt sistematicheskogo issledovaniya (1910–1940 gg.) [To the history of Kharkov musical education. The experience of systematic research (1910–1940)]. Retrieved from <http://www.dspace.bsu.edu.ru/handle/123456789/14446>. [in Russian].
- Ovchar, O. P. (2017) *Dukhove vykonavstvo u Kharkovi XVIII – pochatku XX stolittia: etapy evoliutsii [Spiritual Performance in Kharkov XVIII – Early XX Century: Stages of Evolution]*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv : I. P. Kotlyarevsky National University of Art, 16 [in Ukrainian].
- Rozenberg, A. A. (1980) Dukhovye instrumenty i nekotorye osobennosti ikh ispolzovaniya v otechestvennoy ispolnitelskoy praktike XVIII v. [Wind instruments and some features of their use in domestic performing practice of the XVIII century]. *Orchestration Issues: Proceedings*. Moskva, 47, 7 [in Russian].
- Usov, Yu. (1986) *Istoriya otechestvennogo ispolnitelstva na dukhovykh instrumentakh [The history of domestic performance on wind instruments]*. Moskva : Muzyka, 190 [in Russian].
- Chernykh, A. (1989) *Sovetskoe dukhovoie instrumentalnoe iskusstvo [Soviet wind instrumental art]* : directory. Moskva : Sov. kompozitor, 320 [in Russian].
- Shchelkanovtseva, Ye. M. Iz istorii kharkovskikh strunnykh klassov [From the history of Kharkov string classes]. Retrieved from <http://elmichsch.narod.ru/Razd3/PraNign34.html>. [in Russian].
- Yakustidi, I. (1992) Kafedra dukhovykh i udarnykh instrumentov [Department of wind and percussion instruments]. *I. P. Kotlyarevsky Kharkov Institute of Arts 1917–1992*. Kharkov, 182–197 [in Russian].